

VRIJHEID, GELIJKHEID EN BROEDERSCHAP

REVOLUTIE IN HET
KROMME-RIJNGEBIED
1795-1802

KEES VAN SCHAIK

Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap

Historische Reeks Kromme Rijgebied 24

Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap

Revolutie in het Kromme-Rijngebied 1795-1802

KEES VAN SCHAİK

Hilversum
Verloren
2023

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt door financiële steun van de Stichting Daendels en de Historische Kring Tussen Rijn en Lek.

Afbeelding op het omslag: Dansen rond de vrijheidsboom in 1795.
Rijksmuseum RP-P-OB-86.460.

© 2023 Kees van Schaik
Uitgeverij Verloren bv
Torenlaan 25
1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

ISBN 9789464550832

Omslagontwerp en opmaak: Rombus/Patricia Harsevoort, Hilversum
No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoud

Voorwoord	7
Inleiding	9
Algemeen	11
1 Bestuur en rechtsmacht op het Utrechtse platteland tot 1795	13
2 De ambachtsheerlijkheden	16
3 De geërfden	25
4 De heersende gereformeerde kerk	32
5 Verlichting op het Utrechtse platteland?	37
6 De tijdelijke machtsovername door de patriotten 1786-1787	42
7 De politieke sentimenten op het Utrechtse platteland 1780-1794	46
8 De reactie van de overheid op de beginselen van de patriotten	62
9 De oorlog met Frankrijk 1793-1795	64
10 De Bataafsche Omwenteling van 1795	67
11 De 'beeldenstorm' 1795-1798	76
12 De Franse troepen bleven	79
13 De politieke sentimenten op het Utrechtse platteland 1795-1805	81
14 De radicalen aan het roer 1798-1802	97
15 De restauratie van 1802	103
Dertien dorpen en gehuchten in het Kromme-Rijngebied	105
16 Bunnik en Vechten	107
17 Cothen	147
18 Dwarsdijk	158
19 Heemstede	171
20 Honswijk	180
21 Houten en 't Goy	192
22 Odijk	253
23 Oud Wulven en Waijen	277
24 Schalkwijk	292
25 Schonauwen	323
26 Tull en 't Waal	343

27	Werkhoven	367
28	Wulven	403
29	Samenvatting en conclusies	415

Bijlagen

Bijlagen 1-12	Gezinslijsten per dorp in 1802	427
Bijlagen 13-15	Schepennominaties en -benoemingen in Bunnik, Cothen en Houten 1780-1794	434
Bijlage 16	Gezinshoofden in Houten en 't Goy in 1808	442
Literatuurlijst		446
Namenindex		448

Voorwoord

Dit boek zou niet hebben kunnen verschijnen zonder de hulp van vele anderen. Grote dank is allereerst verschuldigd aan de medewerkers van Het Utrechts Archief, het Regionaal Archief Zuid-Utrecht te Wijk bij Duurstede en het Regionaal Historisch Centrum Rijnstreek en Lopikerwaard te Woerden en hun rechtsvoorgangers, die jarenlang onvermoeibaar stukken uit de depots hebben aangesleept om mijn archiefhonger te stillen. Daarnaast mogen niet onvermeld blijven de trouwe bezoekers van deze archiefdiensten die gedurende meer dan vijftig jaren tijdens de koffiemomenten of daarbuiten mijn ideeën hebben aangescherpt over de oude rechterlijke organisatie op het Utrechtse platteland of mij wezen op onvermoede bronnen. Zonder volledig te kunnen zijn moeten in alfabetische volgorde als leden van deze 'knowledge community' worden genoemd: dr. A.A.B. van Bommel te Wijk bij Duurstede, mw. drs. Bini Biemans-van der Wal te Utrecht, dr. Marten Jan Bok te Utrecht, Casper A. van Burik te Utrecht, dr. Marcel S.F. Kemp te Amersfoort, wijlen Leen de Keijzer te Houten, dr. Bob Kemp te Arkel, wijlen A.Th. Pastoors te Utrecht, wijlen drs. J.W.C. van Schaik te Utrecht, drs. W.J. Spies te Amsterdam, dr. ir. T.F. Denis Verhoef te Linschoten en wijlen W.A. Wijburg te Utrecht.

Ing. Winfried R. Leeman te Wijk bij Duurstede was zoals altijd bereid om te zorgen voor voortreffelijke foto's en andere illustraties. Hij hielp ook bij de opmaak en het redigeren van de tekst, samen met Marten Jan Bok te Utrecht, Alice van Dijk te Bussum, Wout Spies te Amsterdam, Frank Magdelyns te Houten en Ria Vonk te Wijk bij Duurstede, die ook hielp met de subsidiewerving.

Grote dank is ook verschuldigd aan de Stichting Daendels te Langbroek en de Historische Kring Tussen Rijn en Lek. Zonder hun royale financiële bijdragen had dit boek niet kunnen verschijnen. Tenslotte dank ik Patricia Harsevoort en Thys Verloren van Uitgeverij Verloren voor het mooie boek dat er nu ligt.

Kees van Schaik
Utrecht, Ledig Erf, juni 2023

Inleiding

In de zomermaanden van 1970 deed ik als 21-jarige onderzoek naar mijn familie in het archief van de ambachtsheerlijkheid Schonauwen. Ik ontdekte dat tijdens de revolutie van 1795 (de Bataafsche Omwenteling) mijn voorvader Willem van Schaik als schepen en substituut-schout van Schonauwen werd afgezet door de patriotten. Op 15 maart 1795 verscheen de Utrechtse patriot en beeldhouwer David Mulder in de vergadering van schout en schepenen van Schonauwen en proclameerde daar: *Burgers daar wij nu van den staat der slavernij op het voorbeeld der vrije Franschen, in die van een vrij volk terug keeren, zo betuyigen wij uijt naam van het volk van Schonauwen dat gijlieden hun vertrouwen om verder het bestier in handen te hebben, verlooren hebt. Onttrek u dan (uit) deze gerechtskamer en keert in den staat van ambtloze burgers terug. Wij beloven uw veiligheid uwer personen.*

Of de beloofde veiligheid de schepenen heeft gerustgesteld is onduidelijk. In Frankrijk waren kort tevoren de Koning en drieduizend pastoors en kloosterlingen vermoord tijdens de terreur die op de revolutie volgde.

Het werd mij duidelijk dat mijn voorvader Oranjegezind¹ moest zijn geweest en als diaken in de gereformeerde dorpskerk van Houten (later ook wel de Hervormde kerk genoemd)² met afschuw moet hebben ervaren hoe de nieuwe revolutionaire schout op zondagmorgen 3 juli 1796 tijdens de kerkdienst poogde de predikant van de kansel te halen omdat die geweigerd had de beginselen van de revolutie te onderschrijven. De predikant koos drie dagen later eieren voor zijn geld door alsnog het zogenaamde ‘declaratoir’ te ondertekenen, waarop hij mocht blijven preken.

In 1995 wijdde ik een artikel aan de Bataafsche Omwenteling in Houten op basis van Houtense bronnen.³ Nadien bleef ik materiaal verzamelen over de patriotten en het Kromme-Rijng gebied. Door raadpleging van archieven van onder meer de

- 1 De auteur stamt ook af van patriotten: de radicalen Teunis Legemaat te Doorn en Reijer van Woudenberg te Driebergen, en de gematigde Dirk de Kruijf te Overlangbroek.
- 2 De gereformeerde kerk uit de 17^e en 18^e eeuw werd in de 19^e en 20^e eeuw aangeduid als de Nederlands Hervormde kerk die na een fusieproces in 2004 is opgegaan in de Protestantse Kerk Nederland (PKN). De diverse kerkgenootschappen die zich thans nog als ‘gereformeerd’ aanduiden, zijn pas in de 19^e of 20^e eeuw ontstaan tengevolge van diverse afscheidingen.
- 3 Van Schaik, 1995.

Staten van Utrecht, het Hof van Utrecht, Financiële Instellingen, kapittels en conventen, gerechtsbesturen, dorpsgerichten, gereformeerde en rooms-katholieke kerken, ontstond na ruim een halve eeuw archiefonderzoek uiteindelijk een veel gedetailleerder en diepgaander beeld van de achtergronden van de Bataafsche Omwenteling dan ik in 1995 uit het dorpsarchief van Houten en Schonauwen had opgetekend. Het verslag van het onderzoek is beperkt tot dertien plattelandsdorpen en gehuchten in het hart van het Kromme-Rijngebied tussen de steden Utrecht en Wijk bij Duurstede, met een overwegend rooms-katholieke bevolking. Zonder die beperking zou een tweede leven nodig zijn geweest, want de revolutionaire geest waarde minstens even sterk rond aan de randen van het gebied in dorpen en gehuchten als het Over- en Nedereind van Jutphaas, Vreeswijk, Doorn, Hardenbroek en Neerlangbroek en in de stad Wijk bij Duurstede.

Het boek begint met een algemeen deel. Om de breuk met het verleden zichtbaar te maken die met de Bataafsche Omwenteling haar intrede deed, worden vooraf geschetst: de rechterlijke organisatie en het bestuur op het Utrechtse platteland, de heersende gereformeerde kerk, de achterstelling van rooms-katholieken en de rol van de rentmeesters van de grondeigenaren. Het politieke sentiment in het Kromme-Rijngebied wordt tevens afgezet tegen de achtergrond van de onrust elders op het Utrechtse platteland.

Het tweede deel van het boek gaat over de dertien dorpen of gehuchten. De beschrijving van de gebeurtenissen in de afzonderlijke dorpen en de mensen die daarbij betrokken waren, is opgezet volgens een vast stramien. De herhaling die uit dat stramien onvermijdelijk voortvloeit, brengt mee dat de situatie in elk dorp of gehucht ook afzonderlijk kan worden gelezen. Tegelijkertijd worden daardoor de verschillen tussen de dorpen beter zichtbaar.

Het onderzoeksverslag is vrijwel geheel opgebouwd uit primair bronnenmateriaal. Het eindigt in 1805 omdat met de komst van het Koninkrijk Holland (1806-1810) en de Inlijving bij Frankrijk (1810-1813) weer een nieuwe periode werd ingeluid. Buiten de hierboven genoemde publicatie over de gebeurtenissen in Houten en een voorpublicatie over Werkhoven⁴ is tot op heden niet eerder verslag gedaan van de Bataafsche omwenteling in het Kromme-Rijngebied.

4 Van Schaik, 2021.

ALGEMEEN

1 Bestuur en rechtsmacht op het Utrechtse platteland tot 1795

De bestuurlijke en rechtelijke organisatie van het Utrechtse platteland vormde aan het eind van de 18^e eeuw het resultaat van een lange ontwikkeling waarvan de wortels teruggaan de tot in de vroege middeleeuwen. De revolutie van 1795 leidde tot een cruciale breuk in die bestuurlijke en rechterlijke organisatie, zodat we er niet aan ontkomen allereerst de uitkomst van die ontstaansgeschiedenis te schetsen als we de impact van de verandering willen begrijpen die met de revolutie haar intrede deed.

De bisschop van Utrecht was in de middeleeuwen als landsheer zowel bekleed met kerkelijke als wereldlijke macht. Die wereldlijke macht berustte op een feodaal systeem⁵ waarin de bisschop als leenheer werd bijgestaan door leenmannen (vazallen) die door de bisschop waren beleend met landerijen, tiendrechten⁶ en tijnsrechten. De vaste inkomsten die deze stand van 'riddermatigen' uit die goederen en rechten genoot bood hen de gelegenheid zich te wijden aan publieke taken. De leenman onderwierp zich door een eed van trouw aan de bisschop en verbond zich om de bisschop in tijden van oorlog als gewapend ruiter (ridder) bij te staan. De verplichting tot bijstand in oorlogstijd, de zogenaamde 'manschap', was in de 15^e eeuw al vervallen. In de 18^e eeuw had de eed van een Stichts leenman nog slechts een beperkte strekking.⁷

Dat sweer ik dat ik de Staten van de Lande van Utrecht hou en trouw sal wesen, deselve na gelegentheid mijns Leengoeds dienen als ik daartoe vermaand zal worden, derselver Staten ende besten te bewaren en schade te schutten wes mij tot agterdeel van deselve voorkomt aan te brengen ende de Staten of haerluijder Stadhouder daarvan te waarschouwen, wes ook bij de gemelte Staten ofte haerluijder bevelsluijden int bijwesen van mij ofte mijnen weeten geslooten sal worden, secreet te houden ende niet te reveleeren, ende voorts alles te doen dat een goed getrouw Leenman schuldig is ende behoort te doen. Soo moet mij God Helpen.

- 5 De bisschop creëerde zijn ambtenarenapparaat oorspronkelijk door onvrijen die van hem afhankelijk waren, te belonen met dienstgoederen. De dienstgoederen van deze ministerialen ontwikkelden zich vervolgens tot leenen van de bisschop en de ministerialen tot riddermatige leenmannen. Het Utrechts Archief (HUA) Bisschoppen van Utrecht 777. Inleiding.
- 6 De laatste tiendrechten zijn afgeschaft bij de tiendwet van 1907. Het omvatte het recht op een tiende deel van de oogst. Het kapittel van Sint-Marie was eigenaar van de tiendrechten in Houten en 't Goy bestaande uit eentiende van de grove tienden (tarwe, gerst, rogge, haver, boekweit en spelt) en smalle tienden (erwten, bonen en rapen), ongeacht door wie het gewas was gezaaid. Het tiende deel werd jaarlijks door het kapittel publiek verkocht. De koper haalde een tiende deel van de schoven weg die door de boer, die het koren had gezaaid en gemaaid, aan de hok te drogen was gezet.
- 7 HUA Utrechts Leenhof 191-1.

Sommigen droegen hun allodiale eigendom op aan buitenlandse heren om dat vervolgens in leen terug te ontvangen en plaatsten zich aldus onder de persoonlijke bescherming van de graaf van Holland, de hertog van Gelre, of de heren van Vianen en Culemborg. Ingeval de leenman van de bisschop tevens was beleend met goederen door een andere leenheer (zoals de graaf van Holland) ging bij een loyaliteitsconflict de oudste leeneed voor. Ernst van Wulven stichtte in 1296 op allodiale grond het kasteel Wulven en droeg het op aan graaf Floris V van Holland die hem er vervolgens mee beleende.⁸ Die belening verschaftte Ernst van Wulven wel het privaatrechtelijke bezit en de persoonlijke bescherming, maar niet de publiekrechtelijke jurisdictie (rechtsmacht en bestuursmacht) over zijn bezit.

Soms beleende de Utrechtse bisschop de leenman niet alleen met het bezit van land en tijns- of tiendrechten, maar ook met de lage rechtsmacht. In Bunnik was dat bijvoorbeeld het geval bij de belening van een aantal minigerechten: Ter Hul, Ten Rijn, Rhijnauwen en Rijsbrug (De Gulden Hoeve). Bij kasteel Heemstede lagen vier minigerechten ter grootte van 24, 16, 10 en 5 morgen land⁹ waarbij de leenmannen tevens met het dagelijks gerecht (de lage rechtsmacht), de tijns en de tienden waren beleend.¹⁰ Onder Oud Wulven lagen twee hoeven land (32 morgen) en onder Waijen een hoeve (16 morgen) waarbij de leenman ook met het gerecht, de tijns en de tienden was beleend. Onder Houten was aan de Lobbendijk sprake van het minigerecht Hubertsgerecht van Wulven, ook wel aangeduid als De Geer of Ruemsthofstede, dat 24 morgen besloeg. Aan het eind van de 18^e eeuw waren de meeste minigerechten opgegaan in lokale dorpsgerichten, maar in het geval van het Hubertsgerecht van Wulven beriep Jan Ariese van Schaik, die in 1787 door de Staten van Utrecht was beleend met de 24 morgen, de lage rechtsmacht en de tijns en tienden,¹¹ zich er nog in 1796 op dat hij *op een gerecht van hemzelf* woonde.

Een leenman was geen eigenaar maar bezitter van zijn leengoed en had derhalve geen beschikkingsmacht om zijn bezit aan een derde over te dragen. De leenman kon zijn leengoed alleen opdragen aan de leenheer die op zijn beurt aan de opkomende leenman het bezit ervan verschaftte na een eed van trouw. Indien de leenman overleed diende zijn zoon binnen een jaar en zes weken verheffing met het goed bij de leenheer te verzoeken en de eed van trouw te doen. Ook een vrouw kon worden beleend mits een volwassen weerbare man voor haar de eed aflegde en hulde deed aan de leenheer. Als de leenheer overleed diende de leenman op-

8 De Van Wulvens worden in de literatuur veelal geduid als ministerialen (dienstlieden) van de bisschop.

9 Een morgen beslaat 600 roeden, een hectare 700 roeden. De grootte van een morgen is dus $6/7^e$ of 0,85 hectare.

10 Maris, 1950. De vier minigerechten nabij kasteel Heemstede en een afgesplitst gedeelte van Oud Wulven vormden vanaf 1616 de nieuwe ambachtsheerlijkheid Heemstede. Het kasteel werd gebouwd in 1645. Zie voor minigerechten uitvoerig: Dekker, 1983, p. 568 e.v.

11 HUA Utrechts Leenhof 191-2, fol. 551 verso, 24 nov. 1787. De meeste belastingen in het Hubertsgerecht van Wulven werden geïnd door de gadermeester van Houten en 't Goy. Zie voor de status van dit minigerecht in de 17^e en 18^e eeuw: Van Schaik, 2001.

nieuw hulde en eed te doen aan diens opvolger, zonder dan kosten verschuldigd te zijn (met de ledige hand).

In een groot aantal 'gerechten' op het Utrechtse platteland behoorde de lage rechtsmacht niet aan de bisschop maar in (allodiaal) eigendom aan de vijf Utrechtse kapittels of hun proosten. In het Kromme-Rijngebied was de Domproost eigenaar van de lage rechtsmacht in vier gerechten: Doorn, Neerlangbroek, Overlangbroek en Cothen. Het Domkapittel was eigenaar van de lage rechtsmacht in Dwarsdijk (Nijendijk), het kapittel van Sint-Jan eigenaar van Slagmaat en het kapittel van Oud-Munster sinds 1502 van het minigerecht Ter Hul in Bunnik. Ook de stad Utrecht beschikte over een aantal gerechten waaronder de lage en hoge rechtsmacht in Vreeswijk.

Nadat de Staten van Utrecht in 1579 in het 'Placcaet van Verlatinge' hun landsheer Philips de Tweede hadden afgezworen, sloten de Staten van Utrecht een verdrag (de Unie van Utrecht) met de andere Provincies en vormden sindsdien samen de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën. Bij gebreke van een landsheer kenden de Staten van Utrecht zich voortaan zelf de soevereine macht toe, zodat de lage rechtsmacht op het platteland voortaan bij de Staten berustte, althans voor zover deze niet bij anderen berustte, zoals de leenmannen met hun minigerechten of de kapittels als allodiale eigenaren.

Het feodale systeem bleef na afzwering van de landsheer intact zodat een leenman voortaan bij zijn belening met landerijen, tiendrechten of met de rechtsmacht trouw moest zweren aan de Staten van Utrecht en de stadhouder (secretaris) van de leenhof. Aan het einde van de 18^e eeuw was Prins Willem V erfelijk stadhouder van de Utrechtse leenhof. Het leenstelsel werd door de patriotten afgeschaft na de staatsgreep van 1798.

De Staten van Utrecht bestonden uit drie geledingen. Een derde deel van de zetels in de Staten werd bezet door afgevaardigden van de vijf Utrechtse Kapittels (De Dom, Oud-Munster, Sint-Marie, Sint-Jan en Sint-Pieter). Het tweede derde deel van de zetels bestond uit afgevaardigden van de Ridderschap. Het laatste derde deel bestond uit afgevaardigden van de Utrechtse steden Utrecht, Amersfoort, Rhenen, Wijk bij Duurstede en Montfoort. Om namens de Ridderschap te kunnen worden benoemd in het tweede lid van de Staten van Utrecht diende een edelman eigenaar of bezitter te zijn van een ridderhofstad. In het Kromme-Rijngebied bevonden zich een groot aantal ridderhofsteden, zoals Heemstede, Wulven, Schouwen, Vuylcop, Schalkwijk, Beverweerd, Sterkenburg, Hardenbroek, Hindersteijn, Lunenburg, Walenburg, Sandenburg en Rijnesteijn. Slechts een klein deel daarvan had een adellijke eigenaar die tevens zitting had in de Staten van Utrecht. Het bijbehorende grondbezit van de ridderhofsteden was in de 18^e eeuw vaak beperkt. Het grondbezit van de kapittels en conventen op het Utrechtse platteland was vele malen groter.

In Frankrijk zorgde de revolutie van 1789 voor een keerpunt in de geschiedenis, waarbij de adel en de kerk plaats moesten maken voor de burger. Na de inval door de Fransen in 1795 werd door de patriotten ook in Nederland een eind gemaakt aan de macht van de aristocraten en stadhouder Prins Willem V.

Tijdens de Bataafse Omwenteling van 1795 werd onder de leus 'vrijheid, gelijkheid en broederschap' stemrecht verleend aan mannen die hadden verklaard 'een onveranderlijke afkeer te hebben van het stadhouderlijk bewind, de aristocratie, het federalisme en de regeringloosheid.' Prinsgezinden, andersdenkenden en vrouwen werden van stemrecht uitgesloten.

Voordien hadden alleen grondeigenaren (ook vrouwelijke) stemrecht gehad op het Utrechtse platteland. Oud-advocaat Kees van Schaik (Odijk 1949) onderzocht hoe die revolutie uitpakte in dertien dorpen en gehuchten in het Utrechtse Kromme-Rijngebied. De beloofde 'gelijkheid' bleek vooral de achtergestelde rooms-katholieken aan te spreken. Een scheiding tussen kerk en staat was onontkoombaar. Ambachtsheren, Prinsgezinde gereformeerden en rentmeesters van de grondeigenaren verloren hun zeggenschap. Nadat in 1801 de grondwet van de patriotten uit 1798 was afgezwakt en ook Prinsgezinden en andersdenkenden konden stemmen, keerde in 1802 het oude bestel gedeeltelijk terug.

